

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΠΤΩΧΕΥΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΩΝ
1821-1879

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ του ελληνικού δημοσίου χρέους, η πρώτη φάση πολέμων και πτωχεύσεων έχει ιδιαίτερη σημασία. Επηρέασε βαθύτατα όχι μόνο την οικονομία της χώρας αλλά και την εξέλιξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επομένως, αυτή η πρώτη περίοδος στάθηκε σημαντική και απαιτεί ένα συνοπτικό αφήγημα των γεγονότων.¹

Η υπερχρέωση άρχισε με τα δάνεια του 1824/1825 που συνομολόγησε η επαναστατική κυβέρνηση στην χρηματοπιστωτική αγορά του Λονδίνου. Το επιτόκιο των δανείων ήταν

1. Ο αναγνώστης που θα ήθελε περισσότερα γεγονότα και πληρέστερα στοιχεία και για τις πέντε περιόδους πτωχεύσεων και κρίσεων, θα τα βρει στην *Ιστορία [...]*, 1750-2015, έκδοση 2018, στις σσ. 125-147 από το Μέρος Γ', σσ. 227-286 Μέρος Δ', 355-478 Μέρος ΣΤ', σσ. 609-690 Μέρος Θ' (εν συνεχεία, στις σσ. 691-810 Μέρη Γ' και ΙΑ', θα βρει αυτούσιο και το κείμενο αυτού εδώ του βιβλίου).

5%, διπλάσιο έως τριπλάσιο από το επιτόκιο καταθέσεων της εποχής. Τα ομόλογα εκδόθηκαν στο 55% και στο 59,5% της ονομαστικής αξίας. Επομένως, από τα 70 εκατομμύρια χρυσά φράγκα του ονομαστικού κεφαλαίου, η διάθεση των ομολόγων απέδωσε μόλις 39 εκατομμύρια. Από αυτά, λιγότερα από 13 έφτασαν στην Ελλάδα, ενώ τα υπόλοιπα ξοδεύτηκαν σε τραπεζικές προμήθειες, προκαταβολές τόκων και χρεολυσίων και γενναίες προμήθειες, που κατέληξαν στα θυλάκια βρετανών και ελλήνων μεσαζόντων. Στο μεταξύ, όμως, η Επανάσταση εκφυλίστηκε στον εμφύλιο πόλεμο του 1824-1826, ενώ το χάος στην Ελλάδα προκάλεσε κάθετη πτώση της τιμής των ελληνικών ομολόγων στην αγορά του Λονδίνου και στις άλλες μεγάλες αγορές. Επιπλέον, όσοι είχαν επενδύσει στα ελληνικά ομόλογα συνειδητοποίησαν ξαφνικά ότι οι όροι των δανείων ήταν τόσο επαχθείς για τον δανειζόμενο ώστε, ακόμη και χωρίς τον εμφύλιο πόλεμο, θα καθιστούσαν προβληματική την πληρωμή τοκοχρεολυσίων. Ο πανικός διευρύνθηκε και οι χρηματαγορές της Ευρώπης απέκλεισαν κάθε νέα εισαγωγή ελληνικών ομολόγων.

Το 1827, ο στόλος των τριών Μεγάλων Δυνάμεων —Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία— διασώζει την Επανάσταση από την βέβαιη κατάρρευση, καταστρέφοντας τον τουρκοαιγυπτιακό στόλο στο Ναυαρίνο. Από τους πρώτους μήνες της ανεξαρτησίας το 1830, ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας υπολογίζει ότι για ν' ανορθώσει την κατεστραμμένη οικονομία της χώρας θα χρειαστεί δάνειο 60.000.000 χρυσών φράγκων ή 24.000.000 λιρών στερλινών. Το ποσό είναι τεράστιο για την εποχή: όσο το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν που θα έχει η Ελλάδα τριάντα χρόνια αργότερα, το 1860. Μόνη ελπίδα να προσελκυστούν κεφαλαιούχοι είναι να περιβληθεί το νέο δάνειο με ισχυρές εγγυήσεις. Και με δεδομένο το

εμπάργκο στις χρηματαγορές, μόνον πιθανοί εγγυητές είναι οι Δυνάμεις· οι οποίες αποφασίζουν να εγγυηθούν ένα τέτοιο δάνειο στο Συνέδριο του Λονδίνου το 1830. Αλλά ο Καποδίστριας δεν θα προλάβει να πραγματώσει το σχέδιό του. Θα τον δολοφονήσουν οι Μαυρομιχαλαίοι το 1832, στον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο που θα ξεσηκώσουν στην Πελοπόννησο – έναν εμφύλιο σύντομο αλλά σκληρό.²

Μετά την δολοφονία του κυβερνήτη, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε πανικόβλητη από τις Δυνάμεις να επέμβουν για να αποκατασταθεί η τάξη στην χώρα. Δεδομένου ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήλπιζε να διατηρήσει δικαιώματα επέμβασης ή και επικυριαρχίας στην Ελλάδα, και μπροστά στο ενδεχόμενο ν' ανατραπεί η εύθραυστη ειρήνη στα Βαλκάνια, οι Δυνάμεις δέχθηκαν να επέμβουν. Με την Συνθήκη του Λονδίνου του 1832 κήρυξαν την Ελλάδα ανεξάρτητο βασίλειο· εγγυήθηκαν την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα των συνόρων της· προσέφεραν το στέμμα στον Όθωνα· και συμφώνησαν με το αίτημα του πατέρα του, βασιλιά της Βαυαρίας, να συνοδεύσει τον Όθωνα ένα βαυαρικό στρατιωτικό σώμα που θα επιβάλει την έννομη τάξη στην Ελλάδα – σύμφωνα και με το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης.

Με την ίδια Συνθήκη, οι «Προστάτιδες Δυνάμεις» εγγυήθηκαν την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα των συνό-

2. Θα αναφέρομαι και εδώ συστηματικά σε τέσσερις εμφυλίους πολέμους αντί για τους δύο που αναφέρονται στην βιβλιογραφία. Ο πρώτος συμβαίνει στη διάρκεια της Επανάστασης, ο δεύτερος το 1832, ο τρίτος είναι ο εμφύλιος που αιδημόνως αποκαλέσαμε «Διχασμό» και ο τέταρτος είναι ο πιο πρόσφατος και γνωστότερος (1944-1950). Την άποψή μου για τον «Διχασμό» την έχω αναλύσει σε διαλέξεις και άλλα δημοσιεύματά μου μεταξύ 2009 και 2015 και την επεξηγώ στο οικείο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου (βλ. Πέμπτο Κεφάλαιο).

ρων του νέου κρατιδίου και προικοδότησαν τον ανήλικο Όθωνα με εγγυημένο δάνειο εξήντα εκατομμυρίων – το ίδιο ακριβώς ποσό που είχε προβλέψει ο Καποδίστριας. Από την πλευρά της, η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να διαθέτει στο εξής τις κρατικές εισπράξεις με απόλυτη προτεραιότητα στην πληρωμή των τοκοχρεολυσίων του νέου δανείου μέχρι την πλήρη εξόφλησή του. Εννοείται ότι, με βάση θεμελιώδη κανόνα του Διεθνούς Δικαίου, η υποχρέωση αυτή ήταν νόμιμη και απαράβατη δέσμευση όχι απλώς για την κυβέρνηση που την υπέγραψε, αλλά για το κράτος που αυτή εκπροσωπούσε. Με άλλα λόγια, δέσμευε νομίμως όλες τις μελλοντικές ελληνικές κυβερνήσεις (ακριβώς όπως θα τις δεσμεύουν, διακόσια χρόνια αργότερα, μετά την πτώχευση του 2010, οι διεθνείς συμφωνίες με τους δανειστές της που θα ονομαστούν «Μνημόνια»).

Η Συνθήκη του 1832 περιείχε έναν ακόμη, σημαντικό, όρο. Οι Δυνάμεις θα είχαν το δικαίωμα να ελέγχουν ανά πάσα στιγμή τις εισπράξεις του ελληνικού κράτους και, αν ποτέ η Ελλάδα παρέλειπε να πληρώσει έστω και μία δόση των τοκοχρεολυσίων, μπορούσαν να επιβάλουν την άμεση εξόφληση ακόμη και με στρατιωτική επέμβαση – αυτήν την ερμηνεία της Συνθήκης θα υποστηρίζουν στο εξής οι Δυνάμεις.

Το κόστος του βαυαρικού στρατού επρόκειτο ν' ανατρέψει την λογική του δανείου: είχε συναφθεί με ρητό σκοπό να επιτρέψει όχι μόνο την ανασυγκρότηση της οικονομίας από τις καταστροφές του πολέμου, αλλά και την μεγέθυνσή της. Ας συγκρίνουμε λοιπόν την λογική αυτή με την λογική και τα στοιχεία του Πίνακα 3, που παραβάλλουν τις στρατιωτι-

κές δαπάνες με το τότε δημόσιο χρέος – δηλαδή με τα δύο δάνεια: του 1824/1825 και του 1832/1833. Ο Πίνακας καλύπτει δύο μεγάλες περιόδους: την πρώτη, 1821-1878, που θα μας απασχολήσει αμέσως· και τη δεύτερη, 1879-1898, την οποία θα εξετάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Στα δύο μεγάλα τετραγωνίδια, περιέχει βασικές πληροφορίες για τους πολέμους και το χρέος στην κάθε μεγάλη περίοδο· και από κάτω, δείχνει πώς εξελίσσονται σε διάφορες επιμέρους υποπεριόδους οι στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ.

Στην πρώτη υποπερίοδο, 1833-1837, το κόστος του βαυαρικού στρατού απορρόφησε το 16,9% του ΑΕΠ της χώρας. Προσθέτω ότι το 1840, το τεράστιο αυτό κόστος του βαυαρικού στρατού ήταν ήδη τριπλάσιο από το κεφάλαιο που εισέπραξε η χώρα από το δάνειο του 1833. Από την πλευρά τους, εξάλλου, οι Δυνάμεις δεν έδωσαν τελικώς τις εγγυήσεις τους για ολόκληρο το ποσό του δανείου αλλά μόνο για ένα τμήμα του κάθε χρόνο, όσο χρειαζόταν για να πληρώνονται τα τοκοχρεολύσια. Η φυσική συνέπεια ήταν δύο νέες παύσεις πληρωμών, το 1837 και το 1844 – δηλαδή, μια νέα πτώχευση.

Αυτή η δεύτερη πτώχευση, λίγα χρόνια μετά την πρώτη, σε συνδυασμό με το εμπάργκο των αγορών, τροφοδότησαν την πρώτη φαύλη σπείρα του ελληνικού χρέους έως το 1878. Το συνολικό χρέος είχε τότε ανέλθει στα 281 εκατομμύρια, ενώ οι στρατιωτικές δαπάνες είχαν απορροφήσει 384 εκατομμύρια. Δηλαδή, είχε ξοδευτεί σε στρατιωτικές δαπάνες το σύνολο του ποσού που η χώρα είχε δανειστεί και 103 εκατομμύρια επιπλέον.

Στο μεταξύ, όμως, το ποσοστό των στρατιωτικών δαπανών σε σχέση με το ΑΕΠ είχε μειωθεί βαθμιαίως από το 16,9% στην αρχή της περιόδου στο 4,3% πριν από το 1878.

Πίνακας 3. Στρατιωτικές δαπάνες, μέσο ποσοστό του ΑΕΠ
1η και 2η περίοδος πολέμων και πτωχεύσεων,
1821-1878 και 1879-1898

1η περίοδος, 1821-1878 Πόλεμοι: 1821-1828 Εμφύλιοι: 1826, 1832 Πτωχεύσεις I & II: 1827 & 1837-1844 Αναδιάρθρωση: 1878-1879		2η περίοδος, 1879-1898 Πόλεμοι: 1885-1886, 1897 Πτώχευση III: 1893 Αναδιάρθρωση: 1898	
1833-1837	16,9%	1879-1883	13,0%
1838-1844	7,6%	1884-1888	9,1%
1845-1861	5,4%	1889-1893	4,8%
1862-1878	4,3%	1894-1898	9,2%

Τονίζονται οι χρονολογίες των πολέμων και τα μεγαλύτερα από τα ποσοστά του ΑΕΠ που αναφέρονται (στοιχεία κόστους δεν υπάρχουν για την επανάσταση και τους εμφυλίους πολέμους).

Τα στοιχεία για τις δημόσιες δαπάνες, στρατιωτικές και λοιπές, προέρχονται από τους «Απολογισμούς του Ελληνικού Κράτους». Τα στοιχεία για το ΑΕΠ είναι μάλλον ικανοποιητικά για τον ύστερο 20ό αιώνα και λιγότερο για τον πρώιμο 20ό και τον 19ο αιώνα. Πολλά από αυτά τα στοιχεία τα οφείλω σε όσους συναδέλφους συμμετείχαν στο ερευνητικό πρόγραμμα της Εθνικής Τράπεζας που διηύθηνα από το 1996 ως το 2001. Όταν ερμηνεύω με βάση το ΑΕΠ και τα άλλα στοιχεία του Πίνακα (στρατιωτικές δαπάνες και δημόσιο χρέος), αφήνω περιθώρια σφάλματος που εξασφαλίζουν πλήρως την ερμηνεία.

Ήδη από το 1876 το ΑΕΠ είχε αυξηθεί τόσο ώστε το χρέος αντιστοιχούσε μόλις στο 75% του ΑΕΠ. Βλέποντας τη σημαντική αύξηση του ΑΕΠ, οι πρωταγωνιστές των διεθνών αγο-

ρών άρχισαν να θεωρούν το χρέος βιώσιμο. Επιπλέον, μεταξύ 1866 και 1878 η ελληνική οικονομία κάλπαζε. Αυτό ενίσχυε τις προσδοκίες τους για τα επόμενα χρόνια. Τότε ακριβώς άρχισε να συζητείται η αναδιάρθρωση των δανείων του 1824/1825. Γι' αυτό, άλλωστε, οι όροι του συμβιβασμού ήταν το 1879 πολύ ηπιότεροι από τους εκμεταλλευτικούς όρους που οι επαναστάτες είχαν αναγκαστεί να δεχθούν το 1825.

Οι όροι του συμβιβασμού ήταν συμφέροντες έως επικερδέστατοι για όσους αντάλλαξαν τα ομολογά τους με αυτά της αναδιάρθρωσης, ιδίως για όσους πούλησαν τα νέα ομόλογα στην αγορά μόλις αυτά ανατιμήθηκαν ή τα είχαν αγοράσει υποτιμημένα μέσα στον πανικό. Έχασαν μόνον όσοι αρχικοί ομολογιούχοι τα είχαν πουλήσει σε κερδοσκόπους αντί πινακίου φακής. Όσοι αρχικοί ομολογιούχοι τα είχαν απλώς διακρατήσει χωρίς να επιχειρήσουν καμιά αμυντική αγοραπωλησία σαν τις παραπάνω, πήραν πίσω περίπου 80% του κεφαλαίου τους και έχασαν μόνο τους τόκους 47 ετών. Τέλος, οι κερδοσκόποι που είχαν αγοράσει τα ομόλογα ως ένα είδος λαχείων είχαν κέρδος τριπλάσιο έως και εξαπλάσιο από το κεφάλαιό τους, ανάλογα με τον χρόνο της αγοράς και την διάρκεια της διακράτησής τους – όσοι τα είχαν αγοράσει λίγα χρόνια πριν από την αναδιάρθρωση θησαύρισαν.

Το ελληνικό κράτος, εξάλλου, τίμησε την υπογραφή του. Το 1889, πολύ νωρίτερα απ' ό,τι προέβλεπε η συμφωνία του συμβιβασμού, μάζεψε από την αγορά τα νέα ομόλογα εξοφλώντας τα στο ακέραιο. Επομένως, η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι οι συνέπειες μιας αναδιάρθρωσης χρέους μπορεί να διαφέρουν ριζικά από τις συνέπειες μιας διαγραφής. Μια μελετημένη αναδιάρθρωση μπορεί να περιορίσει ή και να ελαχιστοποιήσει τις ζημιές των δανειστών. Αντιθέτως, η

διαγραφή χρέους, έστω και μερική, είναι βλαπτική τόσο για τους δανειστές όσο και για τη φερεγγυότητα του κράτους.

Σε κορυφαία στιγμή της κρίσης, το 2015, τόνισα αυτήν ακριβώς την άποψη σε συνέντευξή μου στο Βήμα (9.8.2015), λέγοντας τα εξής:

Πολλοί οικονομολόγοι, όπως άλλωστε και το ΔΝΤ, θεωρούν το χρέος μας μη βιώσιμο· και πιστεύουν ότι πρέπει να διαγραφεί. Πιστεύω το αντίθετο: η διαγραφή θα πλήξει για δεκαετίες την ήδη κατεστραμμένη φερεγγυότητα της χώρας και τη δυνατότητα να καθιερωθεί κάποτε ως αξιόπιστο μέλος της Ευρωζώνης. Επομένως, θεωρώ προτιμότερο τον άλλον τρόπο που μπορεί να ελαφρύνει το χρέος: την αναδιάρθρωση όρων και προθεσμιών.

Εννοούσα, βεβαίως, προθεσμίες ολίγων δεκαετιών και σύνδεση των χρεολυτικών δόσεων με τον ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡΙΘ. 82.

1878 ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 28 Δεκεμβρίου.

ΝΟΜΟΣ ΨΑΔ'.

Περί τακτοποιήσεως των παλαιών δανείων των ετών 1824 και 1825.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

Ψηφισάμενοι βουλευτές μετά της Βουλής, άπερσίσαμεν και διατάξαμεν.

Άρθρον 1.

Έγκρινται ή μετάξι των κυρίων Ιω. Γέννησιου, Γραμματέως της έν Αθηνών Έλληνικής Πρεσβείας, διαβάνοντος αυτόν, και Θωμαίουκλδους Νάκουσπούλου, ενεργούντος δι' έκ τήν και ώς πληρεξουσίου του κυρίου Ν. Α. Νέζου, ενεργούντων ώς πληρεξουσίων της Έλληνικής Κυβερνήσεως άρ' ένά, και τών κ. κ. Εδουάρδου Πιερίδη Βουδίου, Πρεσβύτου του Σαμαρείου πού κατοχών έδωκεν γραμμήν, ενεργούντος ύπέρ και ώς αντιπροσώπου του βλήντος Σαμαρείου, και Εδουάρδου Χαλδανίου, πρεσβύτου της Εμπιστοσύνης των κατοχών των Έλλήνων άμολογών, ενεργούντος ύπέρ και ώς αντιπροσώπου της βλήντης Εμπιστοσύνης και άλλων κατοχών των άμολογών και τοκομητιδίων των κατά τό έτος 1824 και 1825 συναμολογηθέντων παρά της προσωρινής Κυβερνήσεως της Ελλάδος δύο έξωτερον δανείων, άρ' έντερον, ύπογραφέως έν Αθηνών τη 4 Σεπτεμβρίου (ε. ν.) 1878 και έπαιών ήν σύμβασης εξ άρθρων 20, 21, 22 των έρμηνών δανείων, αλλά μετά τών εξής προσθέντων δύο άρθρων, τά οποία, προτεθέντα ύπό της Κυβερνήσεως, έγινόντι άποδεχτά παρά τών μετ' αύτής διά της συμβάσεως τών της συναλλαγέντων, κατά τήν κατωτέρω τού, κειμένων της συμβάσεως καταχωρίζονέν φθι πρόσθετον πράξιν.

1. Οί κάτοχοι παλαιών άμολογών, λαμβάνοντες ώς ή: τέλλαρα ατόων μόν νάν Ε. 31. 12 μόν δια μόν τελλών άμολών ές Ε. έκάτον, 30. 10 ή δια μόν παλαιών έλλογών ές Ε. έκάτον, παράσονται άπόξ ήλλοι ελαττότεροι άπαιτήσεως

κατά τού άπαιτήσεως της Ελλάδος ώς πής τοίς από 1 Ιανουαρίου 1844 και 1 Ιανουαρίου 1846 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1878 δεδουλευμένους τόκους, περί άν έν υπάρχουν έλεεινόμενα τοκομείδια. ο

2. Αντί των έν τώ άρθρ 15 της συνταγμένης συμβάσεως της 4 Σεπτεμβρίου ε. ε. (ε. ν.) άναγραφόμενων προσθέν του τελανίου Κεραλλινίας, ή Έλληνική Κυβέρνησις παραχωρεί τήν πρόσθον του τελανίου Κεραλλινίας, άναγραφέντων ές δύο έκαστου μέρη άρχ. έτος και κατά μέσον θρον. ο

Άρθρον 2.

Πρίσ δοράτουν της τακτικής πληρωμής του τόκου και του χρηματισμού ές έτετέρον της συμβάσεως παραχωρείται άπόλουν πών από τή έπίσην του τελού του χρηστήριου και ύπό άλλως ή πρόσθον του τελανίου Κεραλλινίας.

Αι άνωτέρω εισπραξιές παραδόνται έν τέλει έκάστης έβδομάδος ές τήν Έθνικήν Τράπεζαν, μέχρι της συμπληρώσεως του άπαιτουμένου διά τήν εξαμηνίαν ποσού.

Επί των εισπραξιών τούτων, λογίζομένων ώς παρακαταθήκη ύπέρ των κατοχών των κατά τήν σύμβαση άμολογών, ή τράπεζα καταλογίζει τόκων πής όθελος του άπαιτού ή τοίς έκάτω από τήν ήμερά της κατατίσεως μέχρι του τέλους έκάστης εξαμηνίας.

Επί των αύτών εισπραξιών άπαγορεύεται από της 1 Ιανουαρίου 1879 ε. π. πής σύμφεραμα και οιαδήποτε πληρωμή, πλύν των ές τό ταμείον των όθλων φόρων άνατέντων, ώς και ή δι' εντόκων γραμματίων άπόστεις των όρελόμενων διακαυώσεων.

Ο Πρέσβης του Κιαιγατικού Συνεδρίου έξετάζει άνά πών τρυμνών αύτεπρωσώπων ή δι' αντιπροσώπου του τά βιβλία και έγγραφα τών εισπραχών τελανίου και τών έσπραχών ταμείων ώς πής τό έπείον του χρηστήριου, δημοσίους τό άπό τήν έκα τήν έξετασεως ταύτης διά της έρμηνείας της Κυβερνήσεως.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως 82/28.12.1878, Νόμος ΨΑΔ' «Περί τακτοποιήσεως των παλαιών δανείων των ετών 1824 και 1825». Στο τέλος ορισμένων κεφαλαίων θα υπάρχουν παρόμοιες φωτογραφίες εγγράφων από ελληνικά, γαλλικά και βρετανικά αρχεία. Είναι ελάχιστα δείγματα από το αρχαιακό υλικό που στηρίζει όσα γεγονότα αναφέρονται και ερμηνεύονται σε αυτό το βιβλίο.

